

УДК 343.9

ПОГАРЧЕНКО Тетяна,

асистент кафедри міжнародного приватного, комерційного та цивільного права
Київського національного торговельно-економічного університету

ДЕТЕРМІНАНТИ ЗЛОЧИНІВ В СФЕРІ ПОРУШЕННЯ ДЕРЖАВНИХ СОЦІАЛЬНИХ СТАНДАРТІВ

Проаналізовано концептуальні засади, погляди та ідеї щодо детермінантів економічної злочинності загалом і злочинів, пов'язаних із порушенням державних соціальних стандартів зокрема. Надано характеристику окремих детермінантів цих злочинів, що сприяє формуванню науково обґрунтованої системи заходів щодо ефективного попередження злочинності в цій сфері.

Ключові слова: соціальні стандарти, детермінанти злочинів, економічна злочинність, криміналізація економіки, попередження злочинності.

Погарченко Т. Детерминанты преступлений в сфере нарушений государственных социальных стандартов. Проанализированы концептуальные основы, взгляды и идеи по поводу детерминант экономической преступности в целом и преступлений, связанных с нарушением государственных социальных стандартов в частности. Дана характеристика отдельных детерминант этих преступлений, что способствует формированию научно обоснованной системы мероприятий по эффективному предупреждению преступности в этой сфере.

Ключевые слова: социальные стандарты, детерминанты преступлений, экономическая преступность, криминализация экономики, предупреждение преступности.

Постановка проблеми. Ефективність економічної та соціальної політики країни тісно пов'язана з рівнем життя громадян. Відповідно до ст. 16 Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» держава гарантує забезпечення основних потреб громадян на рівні встановлених законом державних соціальних стандартів і нормативів [1]. Але наразі в Україні спостерігається накопичення суспільних проблем та негативні тенденції в соціальній сфері, а це створює загрози для подальшого розвитку суспільства, які можуть стати причинами збільшення злочинності. Події на сході України за останні роки негативно позначилися на соціально-економічному стані держави та вплинули на загострення криміногенної ситуації. Залишаються невирішеними питання кримінологічного запобігання економічним злочинам

взагалі та злочинам, пов'язаним із порушенням державних соціальних стандартів зокрема. Це обумовлює необхідність визначити причини або групи причин, які спонукають злочинців та зумовлюють їхні дії, обставини, що створюють сприятливі умови для вчинення таких діянь.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Практики та науковці відносять злочини, пов'язані з порушенням державних соціальних стандартів, до категорії економічних, виявлення та ефективно розслідування яких становить один із актуальних напрямів діяльності правоохоронних органів.

Вплив економічних чинників на сучасний рівень злочинності в Україні та підвищення ролі експерта-економіста у кримінальному провадженні досліджували А. В. Дивнич, О. Д. Дивчич та Д. І. Статівка [2]. Формування тіньової економіки у сфері господарської діяльності як соціального інституту розглянув В. М. Дрьомін [3]. Основні детермінанти злочинності у сучасному українському суспільстві виділив А. П. Закалюк у курсі української кримінології [4]. Теоретичні та прикладні проблеми злочинності у сфері економіки України стали об'єктом дослідження О. Г. Кальмана [5]. Детермінанти поширення економічної злочинності в аграрній сфері викликали науковий інтерес М. О. Лавренчук [6]. Інституційний механізм протидії криміналізації економіки запропонував І. В. Маслій [7]. Обставини, які зумовлюють корисливі злочини в аграрному секторі економіки України, вивчав В. Г. Сюравичик [8] та ін. Питанням соціальної політики та соціальної безпеки присвячені праці таких науковців, як О. М. Іщенко, А. О. Приятельчук, В. А. Скуратівський [9–10] та ін.

Не заперечуючи теоретичного та практичного значення праць вітчизняних вчених, актуально зробити аналіз детермінант економічних злочинів у сфері порушення державних соціальних стандартів.

Метою статті є дослідження детермінантів злочинів, пов'язаних із порушенням державних соціальних стандартів.

Матеріали та методи. Методологічну основу дослідження становили сукупність загальнонаукових і спеціально-юридичних методів.

Використання діалектичного методу пізнання дозволило розкрити сутність непрямих методів у визначенні основних соціальних стандартів та забезпечити аналіз соціально-правових процесів у їх розвитку, взаємозв'язку та взаємозалежності. У контексті аналізу кримінологічної характеристики злочинів, пов'язаних із порушенням державних соціальних стандартів, використовувались порівняльно-правовий та формально-логічний методи. При застосуванні системно-структурного методу визначено чинники, що сприяють вчиненню цих злочинів. За допомогою логіко-семантичного методу здійснено спробу визначити загально-соціальні та спеціально-кримінологічні й індивідуальні заходи запобігання.

Результати дослідження. Важливим показником успішного зростання економіки держави є рівень розвитку соціальної сфери. Серед

цілей регіональної політики, окреслених Державною стратегією регіонального розвитку України на період до 2020 р., значне місце посідає розвиток соціальної сфери регіонів [11].

Постановою Верховної Ради України «Про концепцію (основи державної політики) національної безпеки України» основними чинниками загроз національній безпеці у соціальній сфері визначено низький рівень життя та соціальної захищеності значних верств населення; наявність великої кількості громадян працездатного віку, не зайнятих суспільно корисною діяльністю; незадовільний стан системи охорони здоров'я; тенденції моральної та духовної деградації в суспільстві; неконтрольовані міграційні процеси в країні тощо [12]. Отже, все, що знижує якість життя населення, завдає шкоди конкретній людині, суспільству в цілому – фактори, які загрожують соціальній безпеці. Існує залежність між показником соціальної стабільності суспільства та рівнем соціальної безпеки. Порушення соціальної стабільності суспільства призводить до підвищення соціальної небезпеки [9] та поширення злочинів, пов'язаних із порушенням державних соціальних стандартів в Україні. Аналізуючи фактори криміналізації, І. В. Маслій виявляє тенденцію до зубожіння населення України, що провокує злочинність і є джерелом розвитку тіньових відносин в економічній сфері [7, с. 40]. Кримінальна економіка як соціальний інститут загрожуює не лише національній безпеці, але й моральному формуванню людини, що й визначає науковий і практичний інтерес до цього питання [3, с. 30].

У своєму дослідженні А. В. Дивнич розглядає вплив економічних чинників на рівень злочинності в Україні, звертаючи увагу, що зазвичай низові ланки правоохоронних органів не повідомляють про вплив динаміки економічних чинників на майбутній стан суспільства та рівень злочинності як ознаки, що його характеризує. Натомість не-вжиття превентивних заходів з усунення негативного впливу економічних причин та умов, що сприяють учиненню злочину, має зворотний деструктивний ефект на стан інвестиційного клімату. Ця обставина суттєво перешкоджає розвитку національної економіки і створює додатковий негативний вплив на рівень злочинності [2, с. 147].

Основними завданнями забезпечення соціальної безпеки є виявлення й оцінка ризиків та загроз, пошук резервів підвищення соціальної безпеки та прискорення соціально-економічного розвитку держави, розроблення механізмів, засобів і методів для запобігання соціальним загрозам [10, с. 198].

Перш за все увагу привертає законодавче визначення поняття: «державні соціальні стандарти – встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій. Останні, в свою чергу – це встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної

допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму» [1].

Стаття 7 Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» передбачає, що державні соціальні стандарти у сфері доходів населення встановлюються для визначення розмірів державних соціальних гарантій у сфері оплати праці, виплат за обов'язковим державним соціальним страхуванням, права на отримання інших видів соціальних виплат і державної соціальної допомоги та їх розмірів, а також визначення пріоритетності напрямів державної соціальної політики. Зазначаються й інші сфери застосування державних соціальних стандартів і нормативів. Серед них: державні соціальні нормативи у сфері надання соціальних послуг, для визначення розмірів державних гарантій соціальної підтримки осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах; у сфері житлово-комунального обслуговування встановлюються з метою визначення державних гарантій щодо надання житлово-комунальних послуг та розмірів плати за житло і житлово-комунальні послуги, які забезпечують конституційне право громадянина на житло; у транспортному обслуговуванні та зв'язку; у сфері охорони здоров'я; у забезпеченні навчальними закладами; в обслуговуванні закладами культури, фізичної культури та спорту; у побутовому обслуговуванні, торгівлі та громадському харчуванні [1].

До основних соціальних гарантій, які встановлюються законами з метою забезпечення конституційного права громадян на достатній життєвий рівень, включаються: мінімальний розмір заробітної плати, мінімальний розмір пенсії за віком, неоподатковуваний мінімум доходів громадян, розміри державної соціальної допомоги та інших соціальних виплат [1].

В статті 18 Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» зазначено, що з метою надання соціальної підтримки населенню України в цілому та окремим категоріям громадян законами України встановлюються інші державні соціальні гарантії. Це такі: гарантії щодо рівня життя населення, що постраждало внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС; стипендій учням професійно-технічних та студентам вищих державних навчальних закладів; індексації доходів населення для підтримання достатнього життєвого рівня громадян та купівельної спроможності їх грошових доходів в умовах зростання цін; надання гарантованих обсягів соціально-культурного, житлово-комунального, транспортного, побутового обслуговування та обслуговування у сфері освіти, охорони здоров'я, фізичної культури та спорту, торгівлі та громадського харчування; забезпечення пільгових умов задоволення потреб у товарах та послугах окремим категоріям громадян, які потребують соціальної підтримки [1].

Питання детермінації злочинності – фундаментальне у кримінології. У філософському енциклопедичному словнику поняття детермінізм тлумачиться (від лат. *determino* – визначаю, обмежую) так: філософське вчення про визначений характер буття явищ; теорія відносин опосередкування, завдяки яким продукуються речі і явища, визначається їхня природа та способи існування [13, с. 152].

Філософський детермінізм фіксує різноманітні форми взаємозв'язків і взаємовідносин явищ об'єктивної реальності: генетичні (причинно-наслідкові) і статистичні, просторові і тимчасові, зв'язку станів і корелятивні зв'язки, функціональні та цільові залежності і т. д. Всі вони виражаються через систему таких філософських детерміністичних категорій: необхідність і випадковість, можливість, дійсність, закономірність, причинність тощо. Методологічна природа принципу детермінізму виявляється в тому, що він виступає не тільки як філософське вчення, а й конкретно-науковий норматив опису і пояснення універсального закономірного зв'язку, зумовленості розвитку та функціонування певним чином системно-організованих об'єктів у процесі їх взаємодії [14, с. 311].

Детермінант – похідне поняття від слів «детермінізм», «детермініувати». В перекладі з латинської «*determinare*» – «визначати». Детермінант означає «визначник», це – своєрідна причинна умова того чи іншого явища [6, с. 160].

У кримінологічній літературі існують численні класифікації детермінантів злочинності залежно від обраних для неї критеріїв.

Аналізуючи детермінанти економічної злочинності, В. Г. Сюрвачик вважає, що слід приділяти увагу не лише короткостроковим чинникам, а й довгостроковим і середньостроковим, які визначають тенденції розвитку цього явища [8, с. 44].

О. Г. Кальман обґрунтовує необхідність використання діалектико-матеріалістичних принципів пізнання детермінації злочинності у сфері економіки. В основі дослідження проблем детермінації і протидії злочинності у сфері економіки має бути багатофакторний аналіз. Він вважає, що за своєю змістовою характеристикою фактори представлені у вигляді шести груп: соціально-економічні, політико-ідеологічні, соціально-психологічні, правові, організаційно-управлінські та фактори, пов'язані з правоохоронною і правозастосовною діяльністю [5, с. 11].

Існують інші погляди вчених, але в межах цього дослідження враховуватимемо те, що в найбільш загальному значенні поняття детермінації відображає діалектичну суттєву властивість реального буття – загальний зв'язок, взаємозалежність та взаємообумовленість предметів, явищ, процесів. Відповідно, детермінація злочинності – це вся сукупність явищ, процесів, фактів, проявів, з якими вона взаємопов'язана та якими вона обумовлена [4, с. 184].

Висновки. Виходячи із положень теорії детермінації економічної злочинності й аналізуючи наукові джерела з кримінології, залежно від сфери виникнення та функціонування, можна окреслити такий комплекс основних детермінантів злочинів, пов'язаних із порушенням державних соціальних стандартів: соціально-економічні, організаційно-управлінські, правові, детермінанти, пов'язані з недоліками правоохоронної діяльності.

Що стосується соціально-економічних детермінант злочинів, пов'язаних із порушенням державних соціальних стандартів, то їх спектр надзвичайно широкий. Для України наразі важливими факторами злочинності є:

- низький зовнішній та внутрішній попит унаслідок гальмування економічного розвитку, зниження купівельної спроможності населення через зменшення реальних доходів, ускладнення відносин з основними зовнішньоекономічними партнерами та відтік інвестицій;
- через початок військових дій на сході України у 2014 р. відбулося суттєве погіршення економічної ситуації, наслідком чого наразі є дисбаланс усіх макроекономічних показників;
- міграція зі Сходу країни населення, яке опинилося в скрутному матеріальному становищі.

Суттєве загострення соціальних протиріч і їх невирішеність упродовж тривалого періоду знаходять свій вияв у злочинній поведінці, яка через гальмування розвитку соціально-економічної сфери неминуче посилює зростання економічної злочинності. Вагоме підґрунтя мають думки багатьох вчених про важливість соціально-економічних детермінант злочинності, що викликають негативні зміни соціально-економічних показників через порушення відносин у сфері соціального забезпечення та соціального страхування.

Організаційно-управлінські детермінанти обумовлюють злочинність та інші правопорушення у сфері управління завдяки наявності недоліків у організації контролю та обліку матеріальних цінностей, розробки норм їх витрат, розподілі кадрової політики на місцях тощо.

До правових детермінант злочинів, пов'язаних із порушенням державних соціальних стандартів, відносяться: прогалини у законодавстві України, доволі часті суперечливі зміни та доповнення до нього, що дають змогу зацікавленим особам зловживати своїми повноваженнями; неефективність системи відповідальності за порушення державних соціальних стандартів; недостатня правова регламентація окремих аспектів злочинів, пов'язаних із порушенням державних соціальних стандартів.

Серед детермінант, спричинених недоліками правоохоронної діяльності, варто виділити: відсутність належної взаємодії між ними, прорахунки в діяльності щодо протидії злочинності, недостатній рівень професіоналізму окремих працівників правоохоронних органів,

незацікавленість у розкритті та розслідуванні злочинів і веденні кримінальних проваджень.

Подальше ретельне дослідження й аналіз детермінації економічної злочинності будуть сприяти розвитку та вдосконаленню правових положень і практики їх застосування для розроблення ефективних заходів запобігання злочинам, пов'язаних із порушенням державних соціальних стандартів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 05.10.2000 № 2017. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2017-14>.
2. Дивнич А. В., Статівка Д. І., Дивнич О. Д. Вплив економічних чинників на сучасний рівень злочинності в Україні та підвищення ролі експерта-економіста у кримінальному провадженні. Криміналістичний вісник. 2016. № 1. С. 141–148.
3. Дрьомін В. М. Формування тіньової економіки у сфері господарської діяльності як соціального інституту. Актуальні проблеми держави та права : зб. наук. пр. Нац. ун-ту «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2010. Вип. 56. С. 23–30.
4. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ : Ін Юре, 2007. 712 с.
5. Кальман О. Г. Злочинність у сфері економіки України: теоретичні та прикладні проблеми попередження : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08. – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2004. 40 с.
6. Лавренчук М. О. Економічна злочинність в аграрній сфері, детермінанти поширення. Право і суспільство. 2014. № 2. С. 157–162.
7. Маслій І. В. Інституційний механізм протидії криміналізації економіки: кримінологічне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2015. 228 с.
8. Сюравич В. Г. Обставини, що зумовлюють корисливі злочини в аграрному секторі економіки України. Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. 2002. № 4. С. 42–49.
9. Приятельчук А. О., Іщенко О. М. Соціальна безпека в контексті управління розвитком суспільних відносин. Альманах. Філософські проблеми гуманітарних наук. Київ : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2010. № 19. С. 135–140. URL : <http://www.info-library.com.ua/books-text-11458.html>.
10. Скуратівський В., Линдюк О. Соціальна безпека українського суспільства та шляхи її забезпечення. Вісн. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. 2011. № 3. С. 194–204.
11. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року : постанова Кабінету Міністрів України від 06.08.2014 № 385. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-п>.
12. Про концепцію (основи державної політики) національної безпеки України : постанова Верховної Ради України від 16.01.1997 № 397. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3/97-вр>.
13. Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія. НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

14. Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. Кол. авторів: А. А. Грищанов, М. А. Можейко, Т. Г. Румянцева, А. И. Мерцалова, В. Л. Абушенко, Т. С. Протьюко, К. И. Скуратович. Минск : Книж. Дом. 2003. 1280 с.

Стаття надійшла до редакції 27.02.2018.

Poharchenko T. Determinants of crimes related to violations of state social standards.

Background. The effectiveness of economic and social policy of the country is closely linked with the standard of living of citizens. Today in Ukraine there is an accumulation of social problems and negative trends in the social sphere and it creates threats for the further development of society, which may be the cause of an increase in crime. Taking into account the above, the issues of criminological prevention of economic crimes in general and crimes related to violation of state social standards in particular remain unresolved. This makes it necessary to identify the cause or group of causes that encourage criminals and determine their actions and circumstances that create favorable conditions for the commission of such acts.

Analysis of recent research and publications. Many works of domestic and foreign scientists are devoted to the issues of determination of economic crime, which have a great theoretical and practical significance. However, the analysis of determinants of economic crimes, which are related to violation of state social standards, remains relevant.

The ***aim*** of the article is the study of crime determinants related to violation of state social standards.

Materials and methods. A set of general scientific and special-legal research methods was the methodological basis of the study.

With the help of logical and semantic method an attempt to determine general-social, special-criminological and individual measures of prevention was made. When applying the system and structural method, the factors contributing to the commission of these crimes are determined. Also, dialectical method of cognition, comparative-legal and formal-logical methods were used.

Results. The current legislation of Ukraine was analyzed and the problems that need to be resolved in criminology were considered in the article. The concept of crime determinants, state social standards and social guarantees is considered. The analysis of the works of domestic scientists in the field of economics and criminology concerning the influence of economic factors on the level of crime in Ukraine, the various approaches to the classification of determinants of economic crimes is carried out. The reasons, which encourage criminals and predetermine their actions, circumstances, which create favorable conditions for committing crimes related to violation of state social standards, are investigated.

Conclusion. Proceeding from the aforementioned provisions of the theory of economic crime determination and as a result of the analysis of scientific sources on criminology, depending on the sphere of origin and functioning, such a complex of the main determinants of crimes related to the violation of state social standards was outlined: political and ideological; social and economic; social and psychological; organizational and managerial; legal; determinants associated with the shortcomings of law enforcement.

Keywords: social standards, determinants of crimes, economic crimes, criminalization of the economy, crimes prevention.

REFERENCES

1. Pro derzhavni social'ni standarty ta derzhavni social'ni garantii' : Zakon Ukrainy vid 05.10.2000 № 2017. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2017-14>.
2. Dyvnych A. V., Stativka D. I., Dyvnych O. D. Vplyv ekonomichnyh chynnykiv na suchasnyj riven' zlochynnosti v Ukraini ta pidvyshhennja roli eksperta-ekonomista u kryminal'nomu provadzhenni. Kryminalistychnyj visnyk. 2016. № 1. S. 141–148.
3. Dr'omin V. M. Formuvannja tin'ovoi' ekonomiky u sferi gospodars'koi' dijal'nosti jak social'nogo instytutu. Aktual'ni problemy derzhavy ta prava : zb. nauk. pr. Nac. un-tu «Odes. juryd. akad.». Odesa, 2010. Vyp. 56. S. 23–30.
4. Zakaljuk A. P. Kurs suchasnoi' ukrai'ns'koi' kryminologii': teorija i praktyka: Kn. 1: Teoretychni zasady ta istorija ukrai'ns'koi' kryminologichnoi' nauky. Kyi'v : In Jure, 2007. 712 s.
5. Kal'man O. G. Zlochynnist' u sferi ekonomiky Ukrainy: teoretychni ta prykladni problemy poperedzhennja : avtoref. dys. ... d-ra juryd. nauk : spec. 12.00.08. – kryminal'ne pravo ta kryminologija; kryminal'no-vykonavche pravo; Nac. juryd. akad. Ukrainy im. Ja. Mudrogo. Harkiv, 2004. 40 s.
6. Lavrenchuk M. O. Ekonomichna zlochynnist' v agrarnij sferi, determinanty poshyrennja. Pravo i suspil'stvo. 2014. № 2. S. 157–162.
7. Maslij I. V. Instytucijnyj mehanizm protydii' kryminalizacii' ekonomiky: kryminologichne doslidzhennja : dys. ... kand. juryd. nauk. 12.00.08 – kryminal'ne pravo ta kryminologija; kryminal'no-vykonavche pravo ; Nac. un-t «Odes'ka jurydychna akademija». Odesa, 2015. 228 s.
8. Sjuravchuk V. G. Obstavyny, shho zumovljujut' koryslyvi zlochyny v agrarnomu sektori ekonomiky Ukrainy. Nauk. visn. Nac. akad. vnutr. sprav Ukrainy. 2002. № 4. S. 42–49.
9. Pryjatel'chuk A. O., Ishhenko O. M. Social'na bezpeka v konteksti upravlinnja rozvytkom suspil'nyh vidnosyn. Al'manah. Filosofs'ki problemy gumanitarnyh nauk. Kyi'v : Kyi'v. nac. un-t im. Tarasa Shevchenka, 2010. № 19. S. 135–140. URL : <http://www.info-library.com.ua/books-text-11458.html>.
10. Skurativs'kyj V., Lyndjuk O. Social'na bezpeka ukrai'ns'kogo suspil'stva ta shljahy i'i' zabezpechennja. Visn. Nac. akad. derzh. upr. pry Prezydentovi Ukrainy. 2011. № 3. S. 194–204.
11. Pro zatverdzhennja Derzhavnoi' strategii' regional'nogo rozvytku na period do 2020 roku : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 06.08.2014 № 385. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-p>.
12. Pro koncepciju (osnovy derzhavnoi' polityky) nacional'noi' bezpeky Ukrainy : postanova Verhovnoi' Rady Ukrainy vid 16.01.1997 № 397. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3/97-vr>.
13. Filosofs'kyj encyklopedychnyj slovnyk : encyklopedija. NAN Ukrainy, In-t filosofii' im. G. S. Skovorody ; gol. red. V. I. Shynkaruk. Kyi'v : Abrys, 2002. 742 s.
14. Novejshij filosofskij slovar": 3-e izd., ispravl. Kol. avtoriv: A. A. Gryshhanov, M. A. Mozhejko, T. G. Rumjanceva, A. I. Mercalova, V. L. Abushenko, T. S. Prot"ko, K. I. Skuratovich. Minsk : Knizh. Dom. 2003. 1280 s.